

Ідентичність та білінгвізм в сучасній Україні.

Розглядаються особливості формування національної, політичної та культурної ідентичності, пропонується аналіз впливу ідентичностей на формування світоглядних та політичних орієнтацій особи за індивідуального та масового (соціального) білінгвізму.

Ключові слова: мова, білінгвізм, ідентичність

Розвиток незалежної української держави чи не на перший план висуває проблему формування української колективної ідентичності. Україна опинилася перед вибором – стати «зручною територією» чи «демографічним ресурсом», які поглинуть або Росія, або Європа; чи утверджувати спільноту-державу, здатну осмислити власну історію і самостійно створювати образ свого майбутнього. У першому випадку питання ідентичності залишаються невикористаними, оскільки розчиняться у вже сформованих концептах. У другому випадку ми зможемо на рівні з іншими суб'єктами глобальних проєкцій розпоряджатися своїм соціокультурним капіталом, відтак, залишитися самими собою.

Питання про ідентичність українців залишається відкритим. Проте, від нього залежить майбутнє – держави, нації, громадян, співвітчизників [1, с.7–8]. Кризовий характер ідентифікаційного процесу виник в умовах різкого переходу від одного типу соціально-політичного життя до іншого, від залежного, але чітко визначеного існування за загальнозрозумілих уявлень щодо характеру суспільного ладу до невизначеної ситуації з необхідністю суспільного та індивідуального вибору. Ця ситуація створила у свідомості людей суперечливість, що полягає в пошуку свого місця між старими й новими формами буття, врівноваженні двох протилежних полюсів свідомості. Наслідком цього є множення нових неетатистських форм проявів кризи

ідентичності, які являють собою неабияку перешкоду на шляху до загальнонаціонального об'єднання населення України в умовах існуючої політичної системи [2,с.117–118].

Низка об'єктивних чинників, що утруднюють завдання самоідентифікації в Україні, впливає з її поліетнічності і полікультурності. Йдеться, по-перше, про закоріненість російської ідентичності в український ідентифікаційний простір, фактичне домінування поза західноукраїнським регіоном російської мови. По-друге, про різновекторність ідентичності регіонів – Східного і Західного. По-третє, про неврегульованість проблем колишніх депортованих, зокрема, кримських татар, для яких обстоювання власної ідентичності є питанням відновлення історичної справедливості. По-четверте, про складність етноконфесійної ситуації, пов'язану з відновленням легального статусу греко-католицької та української автокефальної православної церков і посиленням на цій основі церковного протистояння [3,с.152–153]. Потребує більшої уваги аналіз взаємодій та взаємовпливів ідентичностей і білінгвізму на сучасному етапі розвитку державності, вплив соціального білінгвізму на формування політичної, національної та культурної групової ідентичностей в Україні.

Проблемі формування ідентичностей в сучасній Україні приділили увагу вітчизняні дослідники І. Дзюба, Г. Касьянов, В. Кулик, О. Майборода, І. Прибиткова; російські дослідники А. Качкін, С. Рібаков, В. Тішков, М. Урнов. Жваву дискусію викликала проблема формування ідентичностей в Україні у загальноєвропейському науковому середовищі (див: Микола Рябчук Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: «Критика», 2000.; Лариса Нагорна Національна ідентичність в Україні - К.: ІПіЕНД, 2002.; Ендрю Вілсон Українці: несподівана нація. / Пер. з англійської. – К.: «К.І.С.», 2004.; Оля Гнатюк Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005.).

Попри дискусійність згаданого питання, важливою проблемою залишається розмитість колективної ідентичності в Україні. Досліджуючи культурну ідентичність в державі, В. Хмелько виділяє представників

україномовної української культури, російськомовної російської та близько третини населення – носії специфічного результату інтерференції двох культур – російськомовні українці. Відрізняються вони не тільки мовою, а знаходяться якраз посередині між російськомовними росіянами та україномовними українцями – в питаннях незалежності України, роззброєння, особливо коли йшлося про ядерну зброю. За всіма політичними і патріотичними орієнтаціями російськомовні українці разом з українцями, а за культурними – мова, навчання дітей і таке інше – ближче до росіян [4,с.42].

Разом з тим, згідно з останнім переписом населення, в Україні майже на 3 млн. зменшилася кількість росіян, але кількість російськомовного населення не зменшилася, навіть зафіксовано деяке її зростання. Це свідчить, зрозуміло, не про масовий відтік росіян з України – такі масштабні міграційні процеси були б зафіксовані, а про зрушення в процесах самоідентифікації населення. Ті громадяни українського походження, які в силу обставин раніше зараховували себе до росіян, тепер вважають для себе за краще бути українцями, хоча і продовжують спілкуватися російською мовою [5,с.110].

Е. Вілсон називає їх «іншою Україною», що з огляду на свою значну чисельність, ще довго залишатимуться, подібно до самої України, «між двох світів». На їхню ідентичність впливатиме етнічне походження, але й мова та культура також. «Інша Україна» не має фіксованої назви – її представників називають «російськомовними українцями» або ж «русофобами», «малоросами», «радянськими українцями», «україно-росіянами», вживають також пейоративних прізвиськ на кшталт «яничари» або «манкурти». Далі, «інша Україна» не має чітких територіальних меж: їх розмитість віддзеркалює аморфність цієї ідентичності, а самими представниками цієї групи вона трактується як позитивний аспект східнослов'янської ідентичності загалом [6,с.352–353].

М. Рябчук дає їм іншої назви – «тутешні». Вони, пише дослідник, є середньовічною етнічною масою, яка ще не пройшла «доби націоналізму», законсервована на феодальному, домодерному й донаціональному етапі

розвитку, не ототожнює себе ні з Росією, ні з Україною – оскільки взагалі не мислить у таких категоріях, великою мірою живучи ще у міфологічному, а не історичному часі й просторі. Самоідентифікація неможлива без певної інтелектуальної рефлексії, до якої ця маса принципово нездатна через свою історичну недорозвиненість. На рівні ксенофобських інстинктів наші «тутешні», проте, цілком «донаціоналістичному» можуть недолюблювати справжніх росіян («кацапів»), як і справжніх українців («бандер», «націоналістів», «ширих патріотів»).

Ні в XIX, ні в XX столітті в Україні не відбулося характерного для більшості європейських етносів перетворення «селян у націю», навпаки – було створено найсприятливіші умови для того, щоб мільйони «тутешніх» твердо перейняли від колонізаторів їхню ненависть і погорду до всього українського – передусім до мови як головного вияву й символу української ідентичності [7, с.203–204].

Українське суспільство сьогодні, на думку Л. Нагорної, не просто розколоте; воно атомізоване. Суспільна свідомість амбівалентна, в ній легко уживаються орієнтації на взаємовиключні, егалітарні та ієрархічні принципи соціальної організації, на регульовану економіку й ринок, на індивідуальну свободу і соціальну справедливість, на Захід і на Схід. Чітких маркерів «українськості» не існує; фрагментація у нас не має певних географічних, соціальних, мовно-культурних, етнічних чи інших обрисів. Ідентичність здебільшого ситуативна. Найбільш чіткий поділ проходить за такими ознаками:

- прихильники незалежності, етнічного патріотизму, мовної культурної «українськості»;
- прибічники «слов'янської єдності», відновлення в тій або іншій формі союзу з Росією, територіального патріотизму, двомовності, єдиного з Росією культурно-інформаційного простору;
- подальша поляризація суспільства по лінії ставлення до «російського чинника», націоналізму, проблем мови. Суспільство розділилося на тих, хто виступає за розширення українського освітнього й інформаційного

простору і тих, хто вбачає в таких діях загрозу для російськомовної частини населення.

З огляду на сказане український соціум можна розглядати як біполярний. Точніше говорити про два патерни, перший із яких віддає перевагу національній ідентичності, а другий – регіонально-територіальній. Втім, ці патерни є лише двома флангами надто пістрявого ідентифікаційного поля. Найбільш масова і найменш структурована група перебуває посередині і є в своїй основі політично індіферентною, будучи головним джерелом амбівалентності українського суспільства. Її активізація припадає на часи передвиборних кампаній і різних «форсмажорних» обставин, здебільшого пов'язаних із економічними інтересами. Вона є основою як стабільності, так і стагнації [3,с.172–176].

Доказом згаданих тверджень є соціологічне опитування, здійснене в межах спільного проекту Інституту соціології НАНУ та Інституту соціології РАН «Національно-громадянські ідентичності і толерантність в Україні та Росії: порівняльний аналіз» протягом 2005–2006 рр. Серед етнічних українців найважливішою ознакою «справжнього українця», як і серед усіх учасників опитування, визнано відчуття себе українцем та відповідальність за свою країну. На другому місці опинились одразу дві ознаки: не тільки повага до українських законів і політичного устрою, а й знання української мови. Третю позицію займає наявність українського громадянства, четверту – постійне мешкання в Україні більшу частину свого життя, лише на п'ятій сходинці опинилась національність за походженням. І нарешті, останні дві позиції займають народження в Україні і, як і в попередньому випадку, належить до віруючих християн.

Своєю чергою, серед етнічних росіян в Україні на першу позицію виходить знов-таки відчуття відповідальності за Україну та повага до українських законів і політичного устрою, хоча в абсолютних балах росіяни поступаються відповідним показником опитаним етнічним українцям.

На відміну від групи етнічних українців на другу позицію серед росіян перемістилось відчуття себе українцем. Третє місце займає українське громадянство та проживання більшої частини життя на території України. Четверту позицію займає знання української мови, що відчутно поступається рівню важливості цієї ознаки «справжнього українця» серед етнічних українців. На передостанньому місці опинилась релігійна компонента, тоді як найменший вплив для визначення національної ідентичності українців, з погляду цієї категорії респондентів, мають факт народження в Україні, а також етнічна належність. Останній результат цілком логічно пояснюється тим, що обидві ознаки мінімально приписуються етнічним росіянам з українським паспортом.

Якщо етнічні українці тяжіють до власне самостійного і незалежного розвитку поза зоною впливу «старшого брата», то етнічні росіяни демонструють протилежну картину. Якщо враховувати географію їхнього розселення на теренах України (а саме Схід і Південь), тоді значною мірою пояснюється регіональна диференціація політичних поглядів та уподобань [8,с.102–107].

Загалом перспективи етнічної ідентичності в Україні не можна назвати обнадійливими: мова виступає більш сильним ідентифікатором, ніж етнос, а близько третини українців є російськомовними. Разом з росіянами вони становлять більше половини населення України, і ця частина соціуму, природно, не відчуває особливої потреби в підтримці української етнічності. На відміну від переважної більшості західних українців, для яких Росія ототожнюється виключно з колоніальним визиском, тотальною русифікацією, геноцидом, генетична пам'ять російськомовних українців Сходу і Півдня зберігає відчуття «подвійної ідентичності», належності до «двох культур» [3,с.206]. Наявність великої російської меншини, наголошує М. Рябчук, суттєво ускладнює політичну мобілізацію суспільства на основі етнонаціоналізму, а наявність великої українсько-російськомовної групи робить таку мобілізацію взагалі неможливою [7,с.110].

Найяскравішим прикладом впливу соціального білінгвізму (світоглядних, культурних і політичних орієнтирів, що формуються під впливом бікультурності) в Україні на хід політичних подій та розвиток держави загалом можуть бути президентські вибори 1994 р, що точно зафіксували амплітуду розбіжностей в орієнтаціях населення: симпатіями виборців Україна виявилася поділеною практично навпіл. Л. Кравчук одержав близько 70% голосів україномовних українців, переважно у Західному та Центрально-Західному регіонах України. Проте перемогу у другому турі дістав Л. Кучма, за якого голосувало до 80% етнічних росіян і приблизно дві третини російськомовних українців. Географічно його підтримав електорат Східного, Південного, Центрально-Східного регіонів.

Змагання відбувалося вже не стільки між примордіальною та радянською українськими ідентичностями, скільки – завдяки сформованим офіційними та націоналістичними пропагандистськими зусиллями іміджам Кравчука та Кучми в масовій свідомості – між українською/незалежницькою та проросійською орієнтаціями. До того ж протистояли не лише ідентичності, а й ресурси. Поразка Кравчука на виборах була красномовним свідченням невдачі «дерусифікаційних» замірів.

Перемогу Л. Кучми забезпечили російськомовні українці, але їх сподівання на те, що новий президент орієнтуватиметься переважно на «залишково-радянську» систему цінностей і надасть офіційного статусу російській мові, не справдилися [3,с.168].

Не викликає сумнівів, що потрібно досягнути зрусифікованість як об'єктивний чинник і з огляду на це коригувати стратегію розвитку держави [3,с.211], новітня українська історія дає багато прикладів активної участі російськомовних українців у культурній та політичній діяльності [9,с.288], проте, зазначають С. Кульчицький та Б. Парахонський, реалізація програми русифікації під гаслами захисту російської мови спричинює розмивання у громадян України їх національної ідентичності.

Наслідки для України від визнання російської мови другою державною мовою є досить непередбачуваними й загрозливими:

- значною мірою буде втрачена національна ідентичність Української держави, і вона поступово перетворюватиметься на «другу російську»;
- це стане підставою для введення «подвійного громадянства», а згодом – і порушення питання про інкорпорацію України або її областей до складу РФ, оскільки існування двох російських держав не виглядає логічним;
- потерпатиме міжнародний імідж України, оскільки інші держави та міжнародні структури в очікуванні змін у державному статусі України поступово переорієнтують свою політику знову на Москву;
- буде збудований внутрішній конфлікт між російськомовним і україномовним населенням, що матиме наслідком дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації в державі та стратегічної перспективи й, незважаючи на деякі тактичні переваги, призведе до погіршення українсько-російських взаємин [5,с.110–111].

Компасом на шляху відродження національної ідентичності, на думку І. Дзюби, має бути національне саморозуміння, адекватності якого ми не маємо через неповноту культурного самоусвідомлення, а шляхом – за М. Стріхою – збереження власної неповторності в спільноті світових народів [10,с.49]. Таким чином, національна культура нагадує про себе як про базову умову національного самоздійснення взагалі [11,с.144].

Підсумовуючи, слід відзначити, що більшість українців та росіян нашої держави ідентифікують себе насамперед за ознакою спільного громадянства і меншою мірою кладуть в основу своєї ідентифікації національну належність [8,с.108]. Отже, можемо констатувати перевагу політичної ідентичності українського соціуму над національною та культурною ідентичностями. Значна частина суспільства, що складає соціальну основу масового білінгвізму та бікультурності може стати і росіянами, і українцями, а може і витворити якусь свою донбаську, херсонську чи криворізьку націю (на зразок «кримської», яка, схоже, твориться на наших очах) [7,с.201]. Тому, в інтересах української

держави наполегливо формувати власне українські комунікативні структури взаємодії етносів, хоч це й натикається на жорсткий опір з боку консервативних типів свідомості. Для цього важливо дбати про відродження української культури та її модернізацію, оскільки лише ментальні структури розвинутої й цивілізованої нації можуть слугувати платформою для повномасштабного спілкування представників інших культур [5,с.110].

Список використаних джерел

1. Вступ // Україна шукає свою ідентичність: Збірник статей. – К.: ВБФ «Поступ», 2004. – С.7–8.
2. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія / В.П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
3. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
4. Хмелько В. Суспільство міксантів / Валерій Хмелько. // Україна шукає свою ідентичність: Збірник статей. – К.: ВБФ «Поступ», 2004. – С.42–45.
5. Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: новітній український державотворчий процес / С.В. Кульчицький, Б.О. Парахонський. – К.: «Наукова думка». – 2004. – Т.ІІІ. – 326 с.
6. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон. / Пер. з англійської. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
7. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / Микола Рябчук. – К.: «Критика», 2000. – 303 с.
8. Стегній О. Національно-групова ідентифікація українців та росіян: порівняльний аналіз / О. Стегній. // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н., В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С.99–108.

9. Шестакова А.В. Національне питання в Україні: історія, тенденції та перспективи / Алла Василівна Шестакова. // Україна: гражданское общество в контексте европейской интеграции / Отв. ред.: Л.Ф. Компанцева, Г.А. Петровская. – Луганск: Знание, 2004. – С.283–305
10. Стріха М. Перспектива української ідентичності в сучасному світі / М. Стріха. // Україна шукає свою ідентичність: Збірник статей. – К.: ВБФ «Поступ», 2004. – С.46–51.
11. Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності / І.М. Дзюба. // Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності: Ст., виступи, інтерв'ю, памфлети. / Вступ. слово М.В. Поповича. – К.: Україна, 2006. – С.125–158.

Панасюк Л.В. Идентичность и билингвизм в современной Украине.

Рассматриваются особенности формирования национальной, политической и культурной идентичности, предлагается анализ влияния идентичностей на формирование мировоззренческих и политических ориентаций личности в условиях индивидуального и массового (социального) двуязычия.

Ключевые слова: язык, билингвизм, идентичность

Panasiuk Leonid Identity and bilingualism in modern Ukraine.

The author of the article analyses the phenomenon identity and bilingualism, the functioning of the two and more languages in country and society. The author pay attention to societal and political point to form identity and bilingualism (of bilingual society).

Key words: language, bilingualism, identity